

Generaal voorop) en rapporten over belangrijke kwesties eveneens. Het aanvullende archiefmateriaal van de officiële instanties zal zich in de meeste gevallen meer lenen voor bewerking in een artikel of boek, dan voor een bronnenpublicatie. Anders ligt dit met de talrijke formele en informele organisaties die de overheidsorganen beïnvloeden: partijen, vakbonden, werkgeversbonden en talloze andere organisaties, waarvan we vaak nog zo weinig weten. Sommige correspondenties en ego-documenten bevatten gegevens, die in zoveel opzichten relevant zijn, of die met zoveel nuances een sfeer weergeven, dat publikatie gewenst is. Hiertoe reken ik voor de negentiende eeuw bijvoorbeeld de correspondentie van Groen en de memoires van een kamerlid als Daniël van Eek. Het dagboek van Schermerhorn laat stemmingen en attitudes zien, die maken dat deze bron zijn waarde houdt, ook naast monografieën. Juist zulke bronnen uit de semi-officiële of particuliere sfeer zullen onze kennis van staat en samenleving zeer kunnen verrijken. Een van de belangrijkste criteria om te beoordelen of een bron een publikatie verdient, lijkt mij ook de vraag hoe groot de kring van gebruikers zal zijn. Het dagboek van Ernst Heldring bijvoorbeeld krijgt zijn betekenis juist doordat het gedrukt en geïndiceerd beschikbaar is. Slechts weinigen zouden dit dagboek in manuscript doorwerken om te zien of er iets over hun onderwerp in staat, tallozen raadplegen het nu het gedrukt en geïndiceerd beschikbaar is. Hier ligt mijns inziens de taak van de RGP en niet in het maken van bronnencommentaren op de officiële archieven of in andere activiteiten die meer tot de taak van de archiefdienst behoren.

Twee bijdragen vallen wat buiten het thema van dit werk, maar zijn er niet minder nuttig om: Th. S. H. Bos beschrijft de geschiedenis van de bibliografie der Nederlandse geschiedenis. Zoals bekend behoort de verzorging van het *Repertorium* sinds 1971 tot de taken van de RGP en speciaal van Bos. P. J. Drooglever bespreekt de betekenis van de in Indonesië bewaarde archieven.

Deze bundel maakt overduidelijk dat achter de uniforme groene banden van de RGP een grote verscheidenheid aan werkwijzen schuilgaat en dat het Bureau alle moeite doet om niet in de oude traditie voort te gaan terwille van de traditie, maar bewust zoekt naar de meest zinvolle werkmethodes om bij slinkende financiële middelen en bij de toenemende technische mogelijkheden de historische onderzoeker zoveel mogelijk van dienst te zijn.

J. J. Woltjer

J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Dissertatie Utrecht; Gouda: J. Lucassen, 1984, 406 blz., f59,50(over te maken op postgiro 5.556.459 ten name van J. Lucassen te Gouda), ISBN 90 9000601 x).

'Trekarbeid', het verschijnsel dat het onderwerp van de hier besproken studie vormt, wordt door de auteur omschreven als 'het werk, verricht door arbeiders zó ver van de woonplaats van het huishouden waartoe ze behoren, dat ze daarheen niet iedere avond kunnen terugkeren. Ze komen slechts eenmaal per week of minder thuis'. Het zijn in het bijzonder de (oostelijke) kusten van de Noordzee waarnaar de aandacht uitgaat. Deze strook van enkele tientallen kilometers breedte, van Vlaanderen tot en met Oostfriesland, vormde eeuwenlang een 'aantrekkingsgebied' waarheen jaarlijks tienduizenden

arbeiders togen om er tijdelijk, vaak seizoensgebonden werk te verrichten. De streken waar zij vandaan kwamen, 'afstotingsgebieden', lagen onder meer in het oosten van het huidige Nederland, in het Brabantse en in de Duitse gebieden (met name Westfalen). Ook waren er 'neutrale' gebieden waar betrekkelijk weinig trekarbeid voorkwam. Lucassen duidt dit geheel aan als het 'Noordzee-systeem'.

Ieder die ook maar iets van deze zeer complexe materie afweet, zal beamen dat we hier te doen hebben met de categorie der zogenaamde onmogelijke opgaven. De typering 'mer à boire' is hier zelfs dubbel van toepassing. Des te groter moet de bewondering zijn voor de bergen werk die de auteur heeft verzet, zowel wat de verzameling van gegevens, als wat de analyse daarvan betreft, en voor de verantwoording en presentatie van resultaten en conclusies.

De problemen die het onderwerp oplevert zijn in grote mate het gevolg van de relatieve schaarste aan betrouwbare cijfers. Dat Lucassen desondanks veel houvast weet te bieden, is te danken aan een aanval op verschillende fronten. In het eerste deel beschrijft en analyseert hij de trekarbeid zoals deze zich omstreeks 1811 in de bedoelde gebieden manifesteerde. Hij baseert zich daarbij op de uitkomsten van een unieke Franse enquête, 'de enige keer in de geschiedenis van het Noordzee-systeem ... dat vrijwel het gehele gebied bestreken werd' (20). In die tijd trokken jaarlijks zo'n 30.000 arbeiders in de richting van de Noordzee, om te maaien, te oogsten, te graven, te bleken, en zo meer. Dat dit jaar in jaar uit zo verliep was alleen mogelijk doordat steeds aan een 'samenhangend geheel van voorwaarden' (239) werd voldaan. Lucassen laat zien hoe in dit geheel kenmerken van aantrekkings- en afstotingsgebieden (loonniveau, delfstoffen, grondsoort, huisnijverheid, infrastructuur, bedrijfsgrootte) een plaats hadden.

In het tweede en derde deel toetst Lucassen zijn bevindingen door achtereenvolgens een synchronische en een diachronische vergelijking. Zo bespreekt hij in het tweede deel een zestal andere trekarbeidsystemen die omstreeks 1800 in Europa bestonden, en, terecht, bovendien het ontbreken van dit verschijnsel in Midden- en Oosteuropa, waar anders dan elders geen vrije arbeidsmarkt bestond. In deel III is het ontstaan en verdwijnen van trekarbeidsystemen aan de orde.

Voor de inhoud van dit alles zij in de eerste plaats aangeraden van het werk zelf kennis te nemen. Een advies dat werkelijk op zijn plaats is als, zoals in dit geval, een auteur tot glasheldere presentatie in staat blijkt te zijn. Door een uitstekende dosering van de vele elementen over tekst, noten en, niet te vergeten, bijlagen, en door zorgvuldig probleemstellingen, conclusies, herhalingen, samenvattingen en verwijzingen tot ruggegraat van het betoog te maken, slaagt Lucassen erin een leestocht zonder complicaties en vermoeienissen te verschaffen.

Op één belangrijk punt is er minder reden tot tevredenheid. Niet omdat de lezer zich ten gevolge van de 'economische invalshoek' (17) soms — om in de sfeer van de eerder gebezigde beeldspraak te blijven — in een waterloopkundig laboratorium waant. Namen komt men bijvoorbeeld maar heel sporadisch tegen. Desondanks is van saaiheid nergens sprake. Het past bovendien niet te klagen over het ontbreken van iets wat een onderzoeker zelf node (vergelijk het begin van het woord vooraf, en bijvoorbeeld ook 220, noot 53), maar met valide argumenten 'onderbelicht' (17) heeft gelaten. Deze opmerking is dan ook niet op te vatten als verwijt, maar als uiting van honger naar meer.

Wat is dat ene verwijt dan wel? Kernachtig gezegd dit. De titel van Lucassens boek zou eigenlijk moeten luiden: Naar de kusten van de Noordzee en terug. (Seizoens-

gebonden) trekarbeid in Europees perspectief, in het bijzonder omstreeks 1800. Bij de aldus verwoorde kritiek draait alles om het begrip trekarbeid. Schrijver onderscheidt trekarbeid die aan een specifieke periode gebonden is (15) van trekarbeid waarbij dat niet het geval is (16). Tot het laatste rekent hij de werkzaamheden van onder meer matrozen, dienstboden, rondtrekkende handelaars en artiesten. Het is begrijpelijk dat deze tweede categorie wegens gebrek aan gegevens (althans in het type bronnen dat Lucassen heeft gebruikt) in de rest van het werk een ondergeschikte rol speelt. Deze beperkte aanwezigheid is echter wel hinderlijk van aard. Wat de eerste categorie betreft toont Lucassen overtuigend aan dat de terugkeer van de trekarbeider even noodzakelijk was als zijn vertrek. (Alleen het feit dat het om een Nederlandse studie gaat rechtvaardigt nog enigszins dat dit heen *en* weer niet in de titel tot uitdrukking komt.) Bij de tweede categorie ligt dit anders. Anders gezegd: de ruime toepassing van de term trekarbeid schept alleen maar meer onduidelijkheid; op z'n minst had afgrenzing met de term migratie moeten plaatsvinden. Nu moeten we het doen met een aantal betwistbare, deels onderling tegenstrijdige uitspraken.

Ter adstructie van deze kritiek (een uitzondering die het vele fraais dat daarnaast te genieten is alleen maar sterker doet uitkomen) enkele citaten, met de paar woorden commentaar waartoe ik me moet beperken (cursiveringen van mij): '*Bij personen die ... niet aan bepaalde seizoenen van het jaar gebonden werkzaamheden verrichtten, kwam de overgang van trekarbeid naar permanente migratie het eerst en het meest voor*' (16); 'Naarmate in de negentiende eeuw de seizoen- en projectgebondenheid van tot dan door trekarbeiders verricht werk, afneemt, neemt de kans op een overgang van trekarbeid naar permanente migratie toe' (even verderop. Een overgang (eveneens) bij individuele personen?); 'Steeds minder werden bepaalde soorten trekarbeid seizoensgebonden en in dezelfde mate vervaagde *in de loop van verschillende generaties trekarbeiders* de grens tussen trekarbeid en *vestiging* in het aantrekkingsgebied' (233); In onze eeuw is de aard van trekarbeid volgens Lucassen in sterke mate veranderd: 'in toenemende mate gaat het om niet-seizoengebonden trekarbeid en de verblijfsduur van *de* trekarbeiders wordt verlengd tot jaren. Daarmee wordt in vele gevallen ook het onderscheid tussen trekarbeid en migratie, in vroeger eeuwen zo *wezenlijk, vager*' (242); '... in de eerste helft van de zeventiende eeuw [ontstaat] in het westen en noorden van de Republiek ... een absoluut gebrek aan arbeidskrachten. Dit leidt tot grootscheepse immigratie, *maar ook* tot trekarbeid' (241). Hier zal de term trekarbeid toch wel in engere zin (heen en weer) gebruikt zijn, evenals op de bladzijden 147 vlg. waar Lucassen constateert dat ook grote steden belangrijke aantrekkingspolen kunnen zijn. Echter, 'in het Noordzee-systeem speelde zelfs een stad als Amsterdam een zeer bescheiden rol bij het tewerkstellen van trekarbeiders' (dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Parijs). De situatie in metropolen blijft hiermee in het vage. Het maakt een heel verschil of men alleen kijkt naar de modale trekarbeider in engere zin, de man die in de zomer naar de stad trok terwijl vrouw en kinderen voor het boerderijtje thuis zorgden, of ook naar andere (jongere) mannen en bepaald ook naar vrouwen die op pad gingen om in de grote stad in de textielnijverheid of als dienstbode te werken, dikwijls feitelijk niet voor een specifieke periode. Ook de oudste trekarbeidsters van de wereld kunnen dan heel wat gewicht in de schaal leggen.

S. Faber

C. A. A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de middel-eeuwen* (Maaslandse monografieën XLI; Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1985, xxiv + 180 blz., f47,50 (ing.), f58,- (geb.), ISBN 90 232 2145 1 (ing.), ISBN 90 232 2146 X (geb.)).

Linssens in 1985 in Leiden verdedigd academische proefschrift heeft nog hetzelfde jaar in de serie der 'Maaslandse monografieën' zijn handelsuitgave gekregen. Het boek behelst drie aparte artikelen. De auteur besteedt daarin aandacht aan achtereenvolgens zowel geheel Lotharingen alsook bepaalde facetten van de abdij — later proosdij — van St. Servaas te Maastricht. Het gaat daarbij voornamelijk om politieke geschiedenis gedurende de tiende en elfde eeuw.

Linssen begint (1-66) met een herdruk van zijn bijdrage aan het eerste deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* — aldaar bladzijden 305-353 en 448-450 — betreffende Lotharingen in het tijdvak van 880 tot 1106. Deze in de *AGN* in 1981 gepubliceerde tekst werd ten dienste van de dissertatie aangepast. De bewerking bestaat voor het merendeel uit redactionele wijzigingen: vergelijking met het artikel uit de *AGN* leert dat het geschrevene in stijlkundig opzicht werd herzien. Het betoog won daarbij tevens aan begrijpelijkheid. Ik wenste wel dat Linssen daarmede nog verder was gegaan. Wellicht was dan de onduidelijkheid (18) of hertog Giselbert nu al of niet koning van Lotharingen is geweest — hij was het uiteraard niet, zoals Linssen op bladzijde 24 terecht vertelt — tevens geëlimineerd.

Van de elf afbeeldingen die de *AGN-tekst* verluchten werd er slechts één overgenomen. Daaraan is thans een drietal nieuwgekozen reproducties toegevoegd. Hoe en waarom die selectie in deze vorm heeft plaatsgevonden bleef mij duister. Eenmaal (vergelijk bladzijde 340 uit de *AGN* met de huidige bladzijden 50 en 53) werd de volgorde der alinea's veranderd; helaas liet de auteur na met de bijbehorende voetnoot (noot 74) hetzelfde te doen. Deze noot staat nu niet meer in verband met de overige tekst. Blijkbaar werden de voetnoten niet herzien: daarheen wijst ook de omstandigheid dat noot 66 aangaande het eerste deel van de *AGN* nog steeds van *dit deel* spreekt.

Het tweede artikel (67-81) behandelt de Karolingische hertogen van Lotharingen en de traditie van hun begraving in de St. Servaaskerk te Maastricht. Ook hier hebben wij met een herdruk te maken, namelijk van Linssens bijdrage (aldaar 86-101) aan *Campus Liber*, het *liber amicorum* dat in 1982 werd aangeboden aan Wouters de vroegere stadsarchivaris en -bibliothecaris van Maastricht. Een overeenkomstig beeld met dat van het eerste artikel: de tekst werd in redactioneel opzicht herzien en verbeterd doch de daarbijbehorende aanpassing van de voetnoten is niet perfect (noten 43 en 44 dienen onderling te worden verwisseld). Linssens betoog, ingebed in een beschrijving van de politieke geschiedenis dier dagen, draait om de transscriptie van zeker opschrift aangebracht op een uit het jaar 1001 daterende kleine cenotaaf (grafteken voor een elders begraven dode). Blijkens voetnoot 91 geeft overigens de auteur thans een enigszins andere lezing van deze tekst dan in 1982. Het bedoelde verschil is weliswaar niet van wezenlijk belang voor Linssens relaas, maar had, gezien de centrale positie die de transscriptie inneemt, toch meer op de voorgrond gesteld kunnen worden. Op grond van deze in 1666 aan het licht gekomen cenotaaf heeft men sedertdien wel gemeend dat een der laatste Karolingers, te weten hertog Karel van Lotharingen (* Laon 953, † Orléans 992 of 995) een broeder van de Franse koning Lotharius, in de St. Servaaskerk begraven